

ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ РЕПАРАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМИ (1920-1922 рр.)

*Автори статті розглядають динаміку політики Англії щодо вирішення репараційної проблеми Німеччиною.
Authors of the article consider the dynamics of British policy with regard to solution of German reparational problem.*

Одним із важливих факторів міжнародних відносин 20-х рр. XX ст. стали економічні проблеми, спричинені Першою світовою війною. Проявом "нового бачення" міжнародної ситуації стала розробка програми "європейської реконструкції" [2, с.23], що була поєднана з ідеєю проведення широкомасштабної європейської економічної конференції за участі переможеної Німеччини та Радянської Росії. Ініціатором і керівником розробки такої програми став британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж.

Разом з тим ставлення політичних кіл Великої Британії та Франції щодо німецького питання було неоднозначним і тому заслуговувало обговорення на міжнародних конференціях. Так, з січня 1920 до січня 1923 р. кількість лише найбільш значних конференцій досягла 24 [10, с. 128].

Чи не найголовнішим питанням конференцій в Парижі (8-16 січня 1920 р.), Лондоні (12-23 лютого 1920 р.), Сан-Ремо (19-26 квітня 1920 р.) було питання про репарації. На останній конференції виникло питання щодо німецького озброєння. Німці звернулись до союзників з Нотою, в якій вимагали подвоєння чисельності своєї армії в порівнянні з цифрою, встановленою Версальським договором. У цьому Німеччині було відмовлено. В період Каппівського путчу в Німеччині (березень 1920 р.), побоюючись, що в країні до влади придуть мілітаристські, реваншистські кола, французькі війська зайняли Фанкфурт та Дармштадт. Уряд Ллойд Джорджа виступив проти такого розширення французької зони окупації, але французи не вивели своїх військ.

21-22 червня 1920 р. на конференції у Булоні союзники виступили із пропозицією встановити загальну суму репарацій у розмірі 269 млрд золотих марок. Делегація Німеччини не була запрошена. Вперше обговорення репараційного питання разом з німцями відбулося на конференції в Спа 5-16 червня 1920 р. Німецький військовий міністр генерал Х. фон Сект звітував про хід роззброєння Німеччини, бо на той час німецька армія ще становила 200 тис чол (хоча за рішенням Версальського договору вона повинна була складати 100 тис.) Німці відклали термін скорочення армії на осінь 1921 р., тому союзники, у свою чергу, вимагали, щоб скорочення було завершено до 1 січня 1921 р. У випадку невиконання цього рішення Німеччиною на порядок денний виступала окупація Рура.

Від імені Німеччини на конференції у Спа також виступив у якості економічного експерта промисловий магнат Г. Стіннес. Він відкрито заявив, що союзники "вражені хворобою переможців" і не отримають німецького вугілля навіть у випадку окупації [1, с. 57]. Цей виступ змусив британських дипломатів бути насторожі, тому англійсько-французьке зближення знов стало реальністю. Продовжились переговори щодо питання про санкції на випадок відмови Німеччини виконувати вимоги союзників, стосовно роззброєння та виконання поставок. Було прийняте рішення зупинитися на окупації Рурської області силами всіх союзників. Тиск на Німеччину мав результати і вона змушена була підписати угоду в Спа.

Наступним етапом в обговоренні німецького, зокрема репараційного, питання була Лондонська конференція (21 лютого – 14 березня 1921 р.) Згідно з Версаль-

ським договором загальна сума німецьких репарацій мала бути визначена не пізніше 1 травня 1921 р. у відповідності із рішенням, що було прийняте в січні на конференції в Парижі. Союзники запропонували загальну суму репарацій у розмірі 226 млрд марок, що було менше, ніж було визначено на конференції в Булоні (1920 р.). Представник німецької делегації міністр закордонних справ В. Сімонс запропонував суму сплати у розмірі 50 млрд марок. Крім того з неї малося вилучити 20 млрд марок, які Німеччина вже сплатила. Однак за даними репараційної комісії Німеччина виплатила лише 8 млрд марок [6, с. 365].

Уряди Франції та Англії були обурені такими пропозиціями, вважали їх порушенням Версальських угод. Д. Ллойд Джордж зазначав, що німецька пропозиція є доказом того, що Німеччина не бажає виконувати зобов'язання, а уникає їх. Особливо обурило прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа промова, виголошена В. Сімонсом напередодні Лондонської конференції в Штутгарті, де той заперечував відповідальність Німеччини за війну. Британський прем'єр-міністр заявив, що відповідальність Німеччини за війну є вже вирішеним питанням і обіцяв ввести санкції у разі невиконання висунутих вимог [6, с. 366]. Однак, Німеччина виконувати вимоги не збиралася, і тому санкції були введені в дію. Французькі війська окупували Дуйсбург, Рурорт та Дюссельдорф на правому березі Рейну. На кордоні німецької території були встановлені митниці. У Франції була проведена часткова мобілізація. Все було готове до вторгнення в Рур. Англія не надавала відповідної підтримки Франції в репараційному питанні, побоюючись, що це питання може бути використане французькими правлячими колами в якості приводу для окупації Рурської області. З цього приводу британський посол в Німеччині Е. Д'Абернон наводить тезу Д. Ллойд-Джорджа про те, що французи не можуть визначитись, що є для них важливішим: отримати репарації чи, окупувавши Рур або здійснивши інші військові акції, насолодитись остаточним поневоленням Німеччини. Очевидно, що обох цілей їм досягти не вдасться, тому доведеться вибирати. А що стосується Великої Британії, то вона проти будь-яких військових авантур і віддає перевагу економічному впливу [1, с. 95].

На черговій конференції в Лондоні, що проходила з 29 квітня до 5 травня 1921 р., за пропозицією англійців відбулось нове зниження загальної суми репарацій. Нова схема передбачала сплату 132 млрд марок. Виплата мала здійснюватись щорічними платежами в 2 млрд марок і до них додавалось 25% вартості німецького експорту. Таким чином, відбулось дуже вагоме зниження суми, порівняно з першим проектом в 480 млрд марок, який пропонували представники Англії на Паризькій мирній конференції. Однак німці все ще були незгодні з умовами.

5 травня союзники висунули вимогу до Німеччини прийняти нову репараційну схему. У випадку відмови, вони погрожували окупацією Руру. Англійський уряд не мав єдиної позиції щодо питання санкцій, однак прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж намагався не довести справи до їх впровадження, тому 11 травня німецька сторона нарешті прийняла запропоновані їй умови.

Варто зазначити, що англійсько-французько-німецькі відносини були різко ускладнені через ситуацію у Верхній Сілезії, тому 20 березня 1921 р. в цій області був проведений плебісцит, запланований Версальським договором. Було вирішено розділити спірну територію між Німеччиною та Польщею. Британська сторона пропонувала більшу частину (приблизно $\frac{3}{4}$) території віддати Німеччині. Французи ж пропонували приблизно таку саму частину віддати Польщі. Союзники не змогли прийти до згоди і вирішили передати питання на розгляд Ліги Націй [9, с. 26]. Однак, це лише була відстрочка вирішення. В той час у Верхній Сілезії відбувались збройні сутички між поляками та німцями. Англійська дипломатія підтримувала німців. Д. Ллойд Джордж на виступі у палаті громад заявляв, що поведінка поляків – це виклик Версальському договору. Польща не має права жалітись на договір, адже вона нічого не зробила, щоб його завоювати. Власної свободи вона не змогла домогтись своїми силами. Таким чином, союзники мають право примусити її виконувати договір, або ж дати можливість німцям це зробити.

У Верхню Сілезію були введені союзні війська, у тому числі 6 британських батальйонів. 20 жовтня 1921 р. Ліга націй винесла свій вердикт. Під контроль Польщі передавалась частина Верхньої Сілезії, що становила 29% загальної площі області та 46% населення. Німеччину не задовольняв такий результат і її політичні кола висловлювали розчарування недостатньою підтримкою з боку Британії.

В жовтні 1921 р. міністр закордонних справ Франції Л. Лушер та міністр закордонних справ Веймарської республіки В. Ратенау підписали у Вісбадені французько-німецьку угоду, що полягала в тому, щоб зруйновані області Франції були відновлені за рахунок надходжень з Німеччини і щоб Франція отримала перевагу в репараційних виплатах, на яку не погоджувались союзники. Ця угода викликала незадоволення і острах в Британії, адже репараційне питання могло бути вирішене безпосередньо Францією та Німеччиною. Коли з'являлась загроза французько-німецького зближення, Англія змушена була йти на поступки Франції. Тоді відносини налагоджувались, однак, через деякий час вони знову загострювались.

Зобов'язання, які Німеччина врешті мала прийняти, не здійснювались нею в повній мірі. Ситуація з натуральними поставками була кращою, а от грошові внески постійно відтягувались під різними приводами. До об'єктивних перешкод, що виникали, таких, як переведення за кордон значних грошових сум, додавались штучно створені німцями складнощі. Німецькі капіталісти намагались різними способами навмисно дезорганізувати фінансовий сектор, стимулювати інфляцію тощо.

18-22 грудня 1921 р. у Лондоні відбулась нова конференція по репараціях. На ній німецька сторона заявила, що не зможе сплатити черговий внесок у розмірі 500 млн марок і вимагала мораторій. З англійськими представниками це питання було обговорене ще до початку конференції. Німецька заява серед французьких представників викликала неабияке обурення та чергові погрози окупації Руру. Спільно було прийняте рішення в найближчий час провести нову конференцію у Каннах.

Франція була зацікавлена в отриманні максимальних репарацій. По-перше, репарації можна було спрямувати на відбудову зруйнованих під час Першої світової війни департаментів. Хоча промисловість Франції не переживала кризу, головним чином, завдяки попиту на робочу силу для відновлювальних робіт, але витрати на виплату пенсій та на реконструкцію спустошених районів складали половину річних витрат уряду. Планува-

лось, що ці витрати відшкодує Німеччина і вони покривались виключно шляхом позик [3, с. 143]. По-друге, під час війни Франція заборгувала великі суми Великій Британії та США, тож репарації могли стати джерелом виплати заборгованості. По-третє, здійснюючи репараційний тиск, французький уряд сподівався сильно дезорганізувати економічну ситуацію в Німеччині. Послаблена в економічному та політичному плані Німеччина переставала становити будь-яку загрозу для Франції в майбутньому. Прем'єр-міністр Франції Е. Ерріо говорив з цього приводу міністру закордонних справ Британії О. Чемберлену, що він з острахом очікує, як Німеччина через десять років знов розв'яже війну [3, с. 163]. Французи наполягали на тому, що кожного разу, коли вони перевіряли заяви Веймарського військового міністерства з приводу питання роззброєння, то виявляли, що вони є неправдивими.

Інтереси Великої Британії були діаметрально протилежними до французьких. Країна внаслідок війни досягла того, що німецькі товари зникли зі світових ринків, Англія позбавилась значної конкуренції. Однак виявилося, що Німеччина втратила можливість купувати англійські товари, що стало вагомим недоліком для англійської економіки. Політика потужного репараційного тиску, яку так наполегливо відстоювала Франція, ще більше дезорганізувала німецьку економіку, і європейську в цілому, як наголошували британські правлячі кола. Через це Англія вважала необхідним всіляко сприяти економічному відновленню Німеччини. Цей принцип був своєрідним продовженням ідеї, раніше висловленої видатним економістом, тоді – молодим співробітником міністерства фінансів Дж. Кейнсом, про те, що Німеччина є ядром господарської системи всієї Європи і без відновлення першої неможливим є відновлення другої, а необґрунтовані репараційні претензії перешкоджають цьому [2, с. 25]. Таким чином, британські політичні діячі могли з достатньою підставою заявляти, що якщо головною вимогою Франції є репарації, то економічні передумови їх політики відповідають французьким інтересам не менше, ніж британським. Був і політичний аспект сприятливої британської політики по відношенню до Німеччини. Він полягав у тому, що послаблення Німеччини означало в розумінні британського уряду зникнення рівноваги, або "балансу сил" в Європі, або інакше значне посилення Франції. З цього приводу Е. Д'Абернон зазначав, що теорія, у відповідності з якою Франція, за наявності гарантованої підтримки зі сторони Великої Британії та інших зв'язків зі своїми союзниками в Центральній Європі, буде займати більш дружню позицію по відношенню до Англії, є помилковою. Джерелом сили руху на підтримку тісного союзу з Англією, на його думку, був страх перед потужністю Німеччини і, усунувши цей страх, Англія ризикувала втратити союзника [8, с. 63]. Рівновага в Європі, на яку раніше у своїй зовнішній політиці спиралась Велика Британія, після Першої світової війни була порушена. До війни основу рівноваги становили Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, Австро-Угорщина та Італія. Тепер же все змінилось, адже Німеччина була виключена з кола великих європейських держав. Австро-Угорщина перестала існувати. Італія не була визначальним фактором європейської політики. Англійсько-французьку Антанту змінило протистояння. З появою Радянської Росії англійсько-російські відносини стали набувати іншого характеру.

"Політика виконання" зобов'язань, покладених на Німеччину Версальським договором, якої дотримувався німецький рейхсканцлер Й. Вірт була орієнтована на англійську підтримку. Ця політика давала можливість

Німеччині продемонструвати свою згоду на виплату репарацій і одночасно вона розуміла руйнівні наслідки цих виплат для країни. До того ж німецький уряд міг розраховувати на партнерство у вирішенні європейських проблем, намагаючись зменшити репараційні виплати.

У репараційному питанні одним з основних невіршених пунктів було визначення загальної суми репарацій, яка мала стати кінцевим визначенням усіх зобов'язань Німеччини. Французи заперечували проти визначення загальної суми. Спочатку вони обґрунтовували свою позицію тим, що на момент підписання Версальського договору ще неможливо було чітко визначити в грошовій формі всі завдані збитки. Надалі, вже під час переговорів з Німеччиною, відстрочка визначення загальної суми вважалась доречною тому, що жодна сума, що задовольнила б Францію, не могла бути прийнята Німеччиною. На твердження англійців про те, що визначення платоспроможності Німеччини є питанням конкретного факту, французи відповідали, що рівень німецької платоспроможності буде змінюватись в майбутньому і тому вона не може бути встановлена раз і назавжди.

У грудні 1920 р. союзні уряди зібрали нараду разом з німецькими експертами у Брюсселі для спільного розгляду проблеми репарацій. Після деякої перерви переговори відновились в неофіційній обстановці у Парижі в січні 1921 р. За ініціативою французького представника експерти одногосно висловили побажання відкласти визначення остаточної суми. Підкреслювалося, що має бути прийнята тимчасова угода про виплату Німеччиною 3 млрд марок протягом п'яти років. Таке рішення прем'єр-міністр Франції А. Бріан обґрунтовував тим, що Франція готова тимчасово погодитись на визначені щорічні платежі, поки буде вивчене питання про остаточної суму репарацій. Однак Д. Ллойд Джордж виступив проти пропозицій експертів і продовжував наполягати на розробці пропозицій, що були направлені на вироблення постійної угоди. Е. Д'Абернон навпаки стверджував, що до моменту стабілізації німецької валюти не можна робити серйозних припущень стосовно майбутнього фінансового положення Німеччини [1, с. 60]. Тож він зазначив, що помилкою було те, що деякі вважали відновлення Німеччини неможливим поки не буде встановлено загальної суми боргу [1, с. 123].

Конфлікт з приводу загальної суми німецьких репарацій загострився в значній мірі під впливом розбіжностей відносно розподілення німецьких платежів між союзниками. На конференції в Спа 5-6 липня 1920 р. були визначені частки окремих країн: Велика Британія – 22%, Франція – 52, Італія – 10, Бельгія – 8%. До того ж Німеччина повинна була взяти на себе зобов'язання про постачання в найближчі півроку по 2 млн тонн вугілля на місяць. З цього часу одержувачі мали сплачувати постачання вдвічі дорожче. Це була певна поступка для Німеччини, та в разі невиконання зобов'язань, союзники мали право ввести свої війська в Рурський промисловий район.

На конференції Франція вимагала пріоритет в отриманні компенсації за розорені, під час війни, райони. Д. Ллойд Джордж відмовився іти на будь-які поступки. В такому разі лише у двох випадках Франція могла погодитись на зниження суми німецького боргу, а саме: спеціальний розгляд питання про розорені райони або згода на зниження її власного військового боргу. В майбутньому під час спроб розв'язати проблеми німецьких репарацій, союзники неодноразово повертались до питання про французьку військову заборгованість Англії. Коли у 1920 р. Д. Ллойд Джордж наполягав на тому, щоб французький прем'єр-міністр А. Мільєран визначився з остаточною сумою репарацій, останній скористався можливістю, щоб в черговий раз поставити питання

про розгляд репарацій і військових боргів в якості нерозривних елементів однієї і тієї ж проблеми. Він проводив політику відмови від будь-якого скорочення німецьких зобов'язань нижче суми, яка була встановлена в договорі, якщо тільки одночасно не будуть знижені і французькі військові борги. Французькі політики і надалі висували подібні вимоги кожного разу, коли загроза невиконання Німеччиною своїх зобов'язань вимагала перегляду суми репарацій. Французи сподівались на скликання спеціальної конференції усіх союзних держав з метою розгляду цього питання. З метою проведення такої конференції відбулась зустріч французьких, англійських, італійських та бельгійських міністрів у грудні 1922 р. в Лондоні та в січні 1923 р. в Парижі. Однак на той час, коли відбувались ці зустрічі, французька політика значно відхилилась від наміченого раніше курсу.

Англійський уряд загалом досить прихильно ставився до ліквідації усіх військових боргів. Крім того він вважав, що фінансовий стан Англії був занадто нестійким, щоб допустити відмову від французьких боргів взагалі, а не в якості одного з елементів угоди, яка також торкалася б англійського боргу Сполученим Штатам. Спроба Д. Ллойда Джорджа зробити подібну пропозицію президенту США В. Вільсону в серпні 1920 р. отримала рішучу відсіч. Оскільки американський уряд відмовлявся списати англійські борги, Англія відмовляла у відповідному проханні Франції, а Франція у свою чергу відмовлялась полегшити репараційні умови для Німеччини.

Значним фактором впливу на британсько-німецькі відносини був радянський фактор. Мова йшла про деякі кроки німецького уряду щодо нормалізації економічних відносин з Радянською Росією. Крім економічних були і політичні аспекти такого зближення, бо радянський фактор був засобом впливу на Англію та й на інші держави Антанти. У Великій Британії надавали цьому фактору велике значення. Англійський історик Мідлтон зазначав, що у версальський період у державних діячів Англії не було важливішого завдання, ніж "втримати Німеччину від кидка у російські обійми" [7, с. 68]. В свою чергу Е. Д'Абернон відзначав, що на кожному важливому етапі післявоєнної європейської політики перед Англію була альтернатива: бачити в Німеччині ворога, проти якого потрібно тримати у бойовій готовності всі сили, і виступати проти неї у союзі із Францією або тримати курс на включення Німеччини в "сім'ю європейських народів". Особисто Е. Д'Абернон дотримувався другої лінії, мотивуючи свою позицію, перш за все, необхідністю створити з Німеччини "бар'єр проти більшовизму", оскільки на Польщу через її слабкість не можна було сподіватись, без допомоги Англії та Франції вона не могла змінити ситуацію [1, с. 51-52].

В англійському міністерстві фінансів, яке очолював Р. Хорн, однодумець Д. Ллойд Джорджа, у найближчих соратників прем'єр-міністра та Е. Д'Абернона виникла ідея об'єднати питання репарацій та переговори з Радянською Росією. Невдовзі ця ідея трансформувалась в програму "відновлення Європи". Виступаючи з такою ініціативою, британський прем'єр-міністр прагнув підтвердити свою репутацію європейського лідера першої величини.

Важливим завданням на шляху здійснення програми було схилити Францію на сторону нового проекту. Мова про проект йшла на зустрічі французького міністра фінансів Л. Лушера, що вважався другом і однодумцем прем'єр-міністра А. Бріана, з Д. Ллойд Джорджем в Лондоні. Британський прем'єр-міністр зміг досягти визнання французькою стороною того факту, що подальше надходження репарацій неможливе за нинішнього становища Німеччини.

Візит Л. Лушера передував візиту А. Бріана 18-21 грудня 1921 р. Д. Ллойд Джордж передбачав обговорити з французьким прем'єром насамперед питання репарацій, в якому А. Бріан мав визначитись, чи погоджується він на зменшення платежів чи ні. Також стояло питання стосовно відношення до радянської Росії – чи відкидати і надалі контакти з нею, чи прийняти британський варіант. Гостро постало питання про європейську безпеку і тут Франція теж мала визначитись між британсько-французьким альянсом та багатосторонньою системою відносин, яка мала включати і Німеччину. Франція в принципі була готова на поступки в репараційному та радянському питаннях заради союзу із Великою Британією. До того ж А. Бріан пропонував включити до союзу інші країни, які взаємно гарантували б одна одній кордони, на що Д. Ллойд Джордж відмовився від цієї пропозиції. Хоч він і визнавав малоефективність Ліги Націй, та не бачив користі в тому, щоб дублювати її європейською коаліцією [4, с. 56]. Французький прем'єр-міністр погодився обговорити економічну ситуацію в Європі на конференції Верховної ради Антанти, яка мала відбутись в Каннах в січні 1922 р. [2, с. 24-25].

На Каннській конференції, що відбулася 6-13 січня 1922 р. Д. Ллойд Джордж планував остаточно домогтись більш ліберального ставлення політичних кіл Франції до репарацій і визнання Радянської Росії. Прийнята на конференції резолюція влаштувала британський уряд, хоча в ній не обговорювалось репараційне питання. Делегати конференції дійшли згоди щодо скликання економічної конференції та принципів, яких треба дотримуватись для відновлення торгівлі з Радянською Росією. Згода ж А. Бріана на цю резолюцію була розглянута іншими політичними діячами Франції і оцінена як надмірна поступливість Англії. Президент Франції А. Мільєран надіслав А. Бріану послання, в якому пропонував не йти на жодні поступки щодо репарацій, не викликати до Канн німецьких представників, не запрошувати Росію на економічну конференцію, доки вона не прийме запропоновані їй умови. Рішення А. Бріана на конференції стали причиною його відставки. Пост прем'єр-міністра Франції тепер зайняв Р. Пуанкаре, який дотримувався значно більш жорсткої лінії по відношенню до Німеччини та Росії. Через це британському уряду знов довелося перекозувати Францію прийняти участь в наступній конференції. Згода була досягнута, але репараційне питання було остаточно виключене з порядку денного. Таким чином, основні питання майбутньої конференції звелись до проблеми відносин Заходу та Радянської Росії.

Позиції Д. Ллойд Джорджа по відношенню до радянського питання викликали серйозні заперечення в інших членів уряду, наприклад у У. Черчілля, О. Чемберлена та інших. Їх не влаштував рівноправний статус Росії на конференції. В кінці кінців прем'єр-міністр змушений був погодитись, однак з деякими обмеженнями. Він наголошував на тому, що основною метою майбутньої конференції мало бути покращення економічної ситуації в Європі, результатом якого мала бути зміна економічної ситуації в Німеччині і відповідно виконання репараційних платежів.

Після Каннської конференції Д. Ллойд Джордж та Р. Пуанкаре продовжили переговори про пакт взаємних гарантій. Прем'єр-міністр Франції вимагав, щоб договір діяв у разі німецької агресії не лише проти Франції, а і в разі німецького вторгнення в демілітаризовану Рейнську зону. Британський міністр закордонних справ Дж. Керзон від імені британського уряду відповів, що пакт можна не прийняти, якщо намагатись покращити

його за межі можливого, тому подальші переговори з цього питання зайшли у глухий кут.

З 10 квітня по 19 травня 1922 р. проходила Генуезька конференція, на якій союзники намагались домогтись від Росії визнання боргів, особливого режиму для іноземців в Росії, можливості заснувати промислові підприємства. Делегація Радянської Росії намагалася, щоб європейські держави, колишні союзники царської Росії компенсували збитки, заподіяні інтервенцією союзників під час російської громадянської війни у розмірі 30 млрд рублів золотом [4, с. 60]. Ця пропозиція російської делегації була негативно сприйнята колишніми союзниками, тому конференція зазнала повної поразки.

Наслідки Генуезької конференції абсолютно не виправдали сподівань британського прем'єр-міністра. Основним розчаруванням для уряду Англії став Рапалльський договір між РСФРР та Німеччиною від 16 квітня 1922 р. Серед іншого в ньому зазначалось, що Радянська Росія та Німеччина взаємно відмовляються від відшкодування взаємних витрат; дипломатичні і консульські відносини між державами негайно відновлюються; уряди держав надалі погоджуються в тому, що для спільного врегулювання взаємних торгових і господарських відносин має діяти принцип найбільшого сприяння [9]. Як зазначав начальник управління сухопутних сил рейхсверу Х. фон Сект, зв'язок з Росією став для Німеччини першим і чи не єдиним джерелом сили, отриманим з часів укладення миру, і хоча початок цього зв'язку лежить в сфері економіки, сила полягає в тому, що економічне зближення готує ґрунт для політичних контактів [5, с. 298-299]. Договір став ударом для союзників. 10 квітня вони надіслали Німеччині Ноту протесту, в якій звинуватили її в порушенні каннських домовленостей і заявили що залишають за собою право вважати Рапалльський договір недійсним. Франція навіть побоювалась, що однією із цілей договору було розширення домовленостей про спільне виробництво зброї в Росії та навчання там німецьких льотчиків та танкових екіпажів [3, с. 163]. Радянсько-німецький договір зруйнував основу політики Великої Британії, щодо Німеччини, тримати під контролем дії німецьких правлячих кіл та запобігти небажаним контактам, насамперед з Росією. Не було досягнуто і мети "європейської реконструкції", а саме відновлення торгових зв'язків, покращення дипломатичних контактів.

До кінця 1922 р. Німеччина, за даними репараційної комісії, виплатила 1,7 млрд золотом і близько 3,7 млрд натурою. З цієї суми Англія отримала 1150 млн марок, Франція – 1719 млн марок. Розмір сплачених платежів значно відставав від репараційних зобов'язань. Німеччина постійно вимагала мораторію і всіляко ухилялась від своїх зобов'язань, навмисно провокуючи дестабілізацію власної економіки. Одночасно вона саботувала проведення роззброєння до рівня, що був передбачений Версальським договором.

Французький уряд в такій ситуації бачив єдиний вихід у здійсненні тиску на Німеччину шляхом окупації Рурської області. Англія ж намагалась запропонувати інше рішення, однак наштотувалась на рішучий спротив. Так, наприклад, ще навесні 1922 р., за наполяганням Британії, репараційна комісія сформувала комітет експертів для визначення платоспроможності Німеччини. Комітет видав резолюцію, де зазначалось про необхідність встановлення торгових відносин з Німеччиною, залучення США до її фінансування та встановлення принципу зв'язку між репараціями та боргами союзників, на що Франція усі пропозиції відкинула.

Намагаючись протистояти в німецькому питанні Франції, Англія намагалась домогтись співробітництва США у сфері репарацій.

Велика Британія дотримувалась принципу взаємного зв'язку між військовими боргами та репараціями. У Ноті англійського уряду від 1 серпня 1922 р. було заявлено про те, що він готовий відмінити частину боргів, які союзники мали повернути Англії, з тією метою, щоб сума платежів по боргах та репараціях, які вона отримувала, дорівнювала тій сумі, яку вона буде сплачувати Сполученим Штатам. Нота зустріла різко негативну реакцію зі сторони Франції в особі прем'єр-міністра Р. Пуанкаре, який побоювався, що Нота стане початком ліквідації всієї репараційної системи. Тому він заявив, що Франція не буде приймати участі у будь-яких домовленостях, що стосуватимуться її військового боргу, до того часу, поки Німеччина не покриє витрати, здійснені Францією на відбудову своїх зруйнованих областей. Політичні кола США теж прохолодно зустріли британську пропозицію, адже розуміли що будь-яке зменшення боргів та репарацій має відбуватись за рахунок Америки. Не бажаючи знову загострювати протистояння із Францією, Англія поспішила врегулювати питання про свій борг перед Сполученими Штатами. Після попередніх переговорів між США та Британією було підписано угоду, за якою англійський борг фактично було знижено на 30%, причому за майбутніми угодами борг Франції знизився на 60%, італійський – на 80%. Намагаючись вирішити питання боргу із США, Британія прагнула відродити довіру до Лондону як до світового фінансового центру, об'єднати держави, що були кредиторами, та домогтись від Америки підтримки в боротьбі проти репараційної політики Франції.

12 липня 1922 р. німецький канцлер Й. Вірт заявив, що Німеччина не має змоги виплатити платежі за 1921 р. і вимагає мораторію на 6 місяців. Д. Ллойд Джордж не був проти мораторію. Р. Пуанкаре ж повідомив, що уряд погодиться з такою вимогою за умови, що шахти Рурського басейну будуть віддані під заставу союзникам. Таким чином, французький прем'єр-міністр започаткував нову політику, так званого "продуктивного закладу", що означала контроль над імпортом та експортом окупованої німецької території, придбання Францією частини хімічних заводів на лівому березі Рейну, встановлення митного кордону на Рейні та утримання 25% вартості усього німецького експорту на кордоні.

7-14 серпня в Лондоні відбулась конференція з репараційного питання, на якій Д. Ллойд Джордж виступив проти "продуктивних закладів" і висунув вимогу виплати французами воєнного боргу. На це Франція відповіла, що уряд розрачується лише тоді, коли отримає свою частку репарацій. Напряга між Францією та Британією ще більше зростає.

4 жовтня британський представник в репараційній комісії М. Бредбері надав репараційній комісії меморандум, в якому пропонував встановити для Німеччини повний мораторій на 2-4 роки як по готівковим розрахункам, так і по натуральним поставкам. За час цього мораторію німецьке господарство мало бути відновлене, грошова одиниця марка укріплена і обговорене питання про позики. Французи відкинули цю пропозицію, так само як і пропозицію Німеччини про мораторій, що була зроблена місяць потому. На цей момент підготовка Франції до вторгнення в Рур вже була майже завершена. При цьому очікувати серйозного військового спротиву зі сторони Німеччини не можна було. Роззброєння Німеччини, що було передбачене умовами Версальського договору, офіційно було вже завершено. Міжсоюзницька морська комісія завершила свою роботу до літа

1922 р., повітряна – до травня 1922 р. (нею було знищено 14800 літаків і 20 тис моторів, 500 ангарів морської та сухопутної авіації); сухопутна комісія закінчила роботу 22 березня 1923 р., знищивши 30 тис артилерійських знарядь, 4 млн гвинтівок, 100 тис кулеметів, 40 млн снарядів. Однак разом з тим Німеччина мала таємні склади зброї, зберігала законсервовані військові заводи як всередині країни, так і поза її межами, численні легальні та напівлегальні формування, генеральний штаб. Разом з тим на той час не могло бути й мови про німецький військовий спротив.

9-11 грудня 1922 р. відбувалась Лондонська конференція, на якій Р. Пуанкаре рішуче відкинув пропозицію про мораторій без надання "продуктивних гарантій". Він був готовий лише погодитись на скорочення частки Франції в репараційних платежах, якщо на таку суму буде скорочено англійську частку. Переговори продовжувались, однак і ця конференція завершилась безрезультатно.

26 грудня репараційна комісія за пропозицією Франції визнала, що Німеччина навмисно не виконала своїх зобов'язань по поставці лісу. Це фактично означало, що союзники отримували свободу рук у справі застосування санкцій. М. Бредбері рішуче виступав проти такого рішення, бо вважав, що рішення комісії – це лише привід для військових репресій проти Німеччини [12].

Однак з усіх членів комісії лише М. Бредбері голосував проти. Представник Франції Л. Барту, Італії – Амеліо та Бельгії – Л. Делакура проголосували за пропозицію. США не були представлені в репараційній комісії бо відмовилися підписати Версальський договір.

На Паризькій конференції союзників, яка відбувалась 2 січня 1923 р., британський прем'єр-міністр Е. Бонар Лоу запропонував скоротити репараційні платежі Німеччини в два рази, припинити на чотири роки платежі готівкою, а на наступні чотири роки встановити їх у значно невеликих розмірах [10, с. 135]. Франція безперечно не могла погодитись на такі умови і залишалася при думці, що єдиний вихід – це вторгнення до Рурського району. У той самий час ця пропозиція позбавляла німецький уряд від можливості висунути альтернативний варіант вирішення питання репарацій, адже він не міг запропонувати платити більше. Франція оголосила про своє рішення окупувати Рур як під заставу. Е. Бонар Лоу виступив проти цих дій, але при цьому наголосив, що силою не виступатиме проти такої акції. В свою чергу Р. Пуанкаре оголосив, що не звертатиме увагу на англійські протести.

Англійські положення по репараціях були розроблені за участі Дж. Кейнса, тож в них повторювалась ідея про те, що відновлення німецької економіки – це основна умова для виплати репарацій. В них також заклалися принципи визначення платоспроможності Німеччини, встановлення контролю над її фінансами міжнародним комітетом, скорочення суми репарацій до 50 млрд марок, надання Німеччині чотирьохрічного мораторія. Потрібно зазначити, що пропозиція передачі репараційного питання на розгляд міжнародного комітету належала державному секретарю Сполучених Штатів Ч. Хьюзу. Ці пропозиції вже накреслили контури майбутнього плану Дауеса [2, с. 47].

Поглибленню репараційного конфлікту сприяла і зміна політичної ситуації як у Великій Британії, так і у Німеччині. У листопаді 1922 р. на посаді канцлера Німеччини Й. Вірта змінив В. Куно – прихильник більш жорсткого курсу в питанні репарацій. Він відмовився від "політики виконання" і прагнув до перегляду версальської системи. Посилаючись на фінансову неспроможність країни, Німеччина не виплатила чергові репара-

ційні платежі, тому на кінець 1922 р. борг по репараціях становив від 12 до 16 % річних внесків [5, с. 135]. У Великій Британії на зміну консервативно-ліберальній коаліції на чолі з Д. Ллойд Джорджем у грудні 1922 р. прийшов консервативний кабінет на чолі з Е. Бонаром Лоу. Однак переорієнтації в політиці, щодо Німеччини, в зв'язку зі зміною уряду не відбулось.

Найвдалішим для себе варіантом розвитку ситуації, що складалась, Англія вважала зіткнення Німеччини та Франції. По-перше це настільки б загострило французько-німецькі відносини, що виключило б в майбутньому будь-яку можливість зближення між цими двома державами. По-друге, у разі загострення конфлікту, Велика Британія претендувала на роль арбітра в суперечці. Таким чином, міг бути відновлений "баланс сил", до якого прагнули британські правлячі кола, які одночасно підштовхували Францію до вторгнення в Рур.

Для окупації Руру французькому уряду потрібен був привід, яким стало рішення репараційної комісії від 9 січня 1923 р. про те, що Німеччина не виконує своїх зобов'язань по поставках вугілля та лісу. Представник Великої Британії М. Бредбері на засіданні комісії утримався при голосуванні з приводу цього питання. 11 січня 1923 р. французькі та бельгійські війська увійшли в Рурську область Німеччини під приводом захисту "Міжнародної місії контролю заводів і шахт", яка мала наглядати за діяльністю "Вугільного синдикату". Війська (дві піхотні і одна кавалерійська дивізії під командуванням генерала Дегутта) окупували територію, на якій видобувалося близько 72 % німецького вугілля і виплавлялось більше 50% чавуну та сталі. До того ж тут вироблялась основна маса озброєння, яке використовувала Німеччина ще під час Першої світової війни [10, с. 131]. Військові підрозділи зайняли великі підприємства, шахти, конфіскували запаси вугілля, металу, лісу, валюти. Німецький уряд у відповідь на ці дії оголосив "пасивний опір". Акція французького і бельгійського урядів оголошувалась великим порушенням міжнародного права та Версальського договору. Через це накази, які віддавали німецькі чиновники для виконання умов окупантів, вважались неправомірними. Уряд вимагав підкорятися виключно рішенням власних урядів, забороняв робити репараційні поставки, платити податки, митні збори [5, с. 298]. Для ведення партизанської війни проти французів та бельгійців створювалися добровольчі загони, але їх провокаційні дії лише сприяли поглибленню конфлікту. Замість збільшення репараційних поставок окупація призвела до їх зменшення. Франція змушена була понести великі витрати. Це завдало сильного удару по французькій економіці. Чим більше затягувалась окупація, тим сильніше економіка Франції відчувала її негативні наслідки.

Англійський уряд засудив французько-бельгійське вторгнення і зайняв по відношенню до нього чітко негативну позицію. Вона посилювалась по мірі того, як збільшувалась дезорганізація німецької економіки, що негативно позначалось на стані англійської зовнішньої торгівлі. Розробка зовнішньополітичного курсу Великої Британії в умовах Рурського конфлікту супроводжувалась гострими дискусіями, але розбіжності носили тактичний характер. Усі основні політичні сили – консерватори, ліберали і впливові лідери лейбористів – вважали необхідним якомога швидше здійснити "умиротворення" Європи. Навіть для консерваторів, що традиційно були прихильниками британсько-французького зближення, профранцузькі настрої стали швидше формальним прикриттям прагматичної позиції. Кореспондент журналу "Ерон Нувель", описуючи настрої серед правлячих кіл Британії, писав, що в країні існує думка, що Франція

вирішила пожертвувати репараційним питанням заради політики розчленування Німеччини і що вона сподівається, таким чином, домогтись безпеки. Якщо така думка є правильною, то це означатиме кінець Антанти і всіх мирних договорів. Але значно розумніше сподіватись на інше: французи швидко зрозуміють, що економічна цінність рурських багатств зникне, щойно вони будуть захоплені. Тоді Франція повернеться до Антанти. Е. Д'Абернон писав з цього приводу: "Чи не було загострення кризи необхідним кроком на шляху до реставрації? Не тривала б боротьба навколо репарацій довгі роки, якби не повний крах, що прийшов за цим примусовим руйнуванням всього індустріального життя Німеччини? Спустошення, спричинене окупацією Руру, і крах всієї фінансової організації, можливо, були необхідними, щоб отверезити весь світ. Без них державні діячі не могли б зрозуміти все безумство того курсу, якого вони притримувались" [1, с. 39].

Англійський уряд вважав, що боротьба Франції за репарації переросте в боротьбу за встановлення гегемонії в Європі, що метою Франції було не лише приборкати Німеччину, але і завоювати для себе панівне положення в економіці Європи. Уряд також побоювався, що французи насправді планували анексувати район Руру, що мало стати початком захоплення і всієї Рейнської області [11, с. 23]. В той час, як британська дипломатія начебто підбурювала конфлікт, в неї залишались серйозні сумніви з приводу його розгортання. Залишалися побоювання того, що французи все ж таки досягнуть успіху, що Франція об'єднає в своїх руках руду Лотарингії та вугілля Руру, що окупація викличе соціальні потрясіння в Німеччині та в Європі.

Саме ці ідеї змушували Англію довгий час опиратись французькій окупації Рурського басейну. Однак, коли стало зрозуміло, що уникнути її вже неможливо, англійська дипломатія пристосувалась до нової обстановки та намагалась отримати з неї якнайбільше переваг. Офіційно оголосивши про те, що Англія буде дотримуватись суворого нейтралітету по відношенню до французько-німецького конфлікту, англійський уряд намагався домогтись поразки Франції. Провал акції вторгнення повинен був економічно і політично послабити Францію, примусити її відмовитись від самостійних дій по досягненню виконання умов Версальського миру і шукати підтримки Великої Британії в цьому питанні. Така ситуація призвела б до відновлення європейського "балансу сил" а також до набуття Англією положення арбітра у французько-німецьких суперечках. Таким чином, офіційно виступивши з політикою спостереження, англійський уряд заохочував уряд Німеччини на проведення "пасивного опору". Велика Британія була зацікавлена у продовженні французької окупації та розпалюванні французько-німецької боротьби, яка, як зазначав Е. Бонар Лоу в палаті громад, була однаково згубною як для Франції, так і для Німеччини [10, с. 133].

Якщо офіційна політика Британії, так званий, "сприятливий нейтралітет" передбачала однаково рівне ставлення до Франції та до Німеччини, то Е. Д'Абернон в словлювався за рішучу підтримку Німеччини і втручання в конфлікт на її стороні. Консерватор, був рішенням опонентом урядової позиції і в цьому виступав як союзник лейбористів, що критикували агресивні дії Франції і вимагали передачі репараційної проблеми на обговорення в Лігу Націй [2, с. 48]. Цей факт доводить, що Е. Д'Абернон був найбільш послідовним виразником пронімецьких позицій в британських урядових колах. Пізніше політика Британії щодо Рурської кризи стане розвиватись саме в цьому руслі.

За ширмою офіційного нейтралітету з весни 1923 р. британська дипломатія починає активно проводити переговори з Францією та Німеччиною. На той час вже очевидною була відсутність бажаного ефекту від окупації, наростання фінансово-економічної кризи в Німеччині, що в перспективі могла перерости і в соціально-політичну. Це посилювало тривогу серед британських урядовців щодо радянсько-німецького зближення. Міністр закордонних справ Британії Дж. Керзон на зустрічах з німецьким послом у Лондоні переконував його в необхідності виступу Німеччини з розумною пропозицією по репараційному питанню, яка мала бути звернена до всіх зацікавлених сторін, включаючи і США. При цьому мова про припинення "пасивного опору" не йшла.

Напруження, що виникло між Францією та Великою Британією під час Рурського конфлікту сприяло зростанню конфронтації між ними. Та його переростання у відкрите протистояння британський уряд не міг допустити. Франція потрібна була як стримуючий фактор по відношенню до Німеччини і як союзник по боротьбі за дотримання версальських положень. Коли ж французько-німецький конфлікт викликав повну дезорганізацію економіки Німеччини, англійський уряд нарешті відмовився від свого показного нейтралітету і офіційно виступив на підтримку Німеччини.

Отже, основою для політики Великої Британії стосовно Німеччини в період Рурського конфлікту слугувала зацікавленість британського уряду в збереженні збалансованої політичної та економічної ситуації в Європі. Економічна криза в Німеччині, спровокована окупацією Рурської області, спричинила погіршення економічної ситуації і в Британії. Таким чином, чим складнішою ставала ситуація в Німеччині, тим більше англійські прав-

лячі кола переконувались в необхідності втручання у конфлікт. Ще одну небезпеку у Великій Британії вбачали у перспективі захоплення Францією гегемонії в Європі, коли така сила протистояння як Німеччина буде ліквідована. Франція зазнала поразки в своїх діях, отримавши лише економічні ускладнення. Власне все, чого досягла Франція – це надзвичайне обурення німців, що готове було вибухнути у ту саму секунду, як тільки французька потужність почне слабнути, а також укріплення тих сил у Німеччині, які прагнули домогтись військового відродження та реваншу. Це позбавило її можливості диктувати свої вимоги в питанні репарацій і, відповідно, відкрило нові шляхи контролю над цим питанням для Великої Британії.

1. Абернот'д. Посол мира. Страницы из дневника. – Т. 1. – М., 1931.
2. Аршинцева О. А. Европейская политика Англии и Генуэзская конференция 1922 г. // Известия Алтайского государственного университета. Журнал теоретических и прикладных исследований. – 2006. – № 4(34). – Режим доступу: <http://izvestia.asu.ru/2004/4/hist/TheNewsOfASU-2004-4-hist-04.pdf>
3. Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918-1939 г. – М., 1945.
4. Дюрюэль Ж.-Б. История дипломатии від 1919 року до наших днів. – К., 1995.
5. История Германии. – Т. 3. – Кемерово, 2005.
6. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании: от Версаля до Локарно. – М., 1947.
7. Паленко Н. Репарационное pitanня в Німеччині в роки Веймарської республіки (1919-1922 рр.) // Историчний журнал. – 2004. – № 12.
8. Ротштейн Э. Внешняя политика Англии и ее критики, 1830 – 1950. – М., 1973.
9. Системная история международных отношений. – М., 2000 // Научно-образовательный форум. История дипломатии. – Режим доступу: <http://www.diphis.ru/content/view/167/63/10>.
10. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939 гг.). – М., 1962.
11. Fischer C. The Ruhr Crisis, 1923-1924. – New York, 2003 // Google. Пошук книг. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
12. Germany Declared in Willful Default // The New York Times. – 1922. – December 27 // Сайт газети "The New York Times". – Режим доступу: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf>

Надійшла до редколегії 27.01.10

Б. Парасунько, асп.

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА В СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається діяльність культурно-просвітницьких товариств в Російській імперії на початку ХХ століття. Розкрито їхню структуру, форми роботи та взаємодія з державою.

This article is devoted to the problem of cultural-educations societies in Russian Empire at the beginning of XX century. Their structure, work methods and co-operation with the state has been analysed.

Прискорення науково-технічного, культурного та суспільного прогресу, яке спостерігалось в Росії на початку ХХ століття, вело до формування основ громадянського суспільства, важливим чинником, якого був освітній рівень населення. В дореволюційній Росії соціальний прогрес був безпосередньо зв'язаний з розвитком культури. На той час гостро стояло питання подолання загальної неграмотності населення, обмеженості доступу до освіти і організація культурного дозвілля нижчих верств населення. Одним з важливих атрибутів громадянського суспільства на початку ХХ століття стало поява добровільних, легальних, неполітичних товариств. Саме вони зіграли важливу роль в процесі зростання самосвідомості народів Росії.

Вагомий внесок у дослідження діяльності культурно-просвітницьких товариств в дореволюційній Росії зроблений сучасними дослідниками, такимим як А. С. Тумановою, О. В. Добровою, Т. А. Івеніною та ін. [20; 21; 22; 7; 9]. У своїх роботах вони здійснили аналіз діяльності товариств, розкрили види громадських організацій, їхню взаємодію з владою та вплив на громадськість.

Важливим соціальним фактором в Росії було формування нових суспільних верств. За переписом 1897 року за соціальним походженням 99,8 млн. (71%) складали селяни, 13,4 млн. (10,7%) – міщани, 1,7 млн.

(1,5%) – дворяни, 624 тис. (0,6%) купці, 589 тис. (0,5%) – духовенство, близько 1млн.(0,8%) – "інші" (неслов'янське населення та маргінали) [11, с.48].

Вони знаходилися у різному суспільно-економічному становищі, що сприяло появі численних громадських організацій, які ставили за мету допомогати соціально незахищеним категоріям населення у справі культурного просвітництва, медичного обслуговування тощо. Серед них особливо відмітимо роботу культурно та соціально орієнтованих організацій – Російське технічне товариство, Товариство поширення жіночої ремісничої освіти, Харківський дім, Петербурзьке товариство професійної освіти, Дом-музей бояр Романових у Москві тощо [11, с.49].

Серед головних причин появи культурно-просвітницьких організацій можна виділити наступні: по-перше, реформи 60-80-х років XIX століття зруйнували державну монополію на громадське життя; по-друге, прискорений процес урбанізації та індустріалізації; по-третє, зростання інтересу до російської національної культури [4, с.81].

Культурно-просвітницьке товариство – це об'єднання людей з метою спільної творчої діяльності в культурній сфері, взаємного обміну знаннями та досвідом, результатами своєї праці, а також поширення цих знань